

Vierassanojen etymologiaa

KALEVI KOUKKUNEN *Atomi ja missi. Vierassanojen etymologinen sanakirja*. WSOY, Porvoo 1990. XX + 716 s. ISBN 951-0-16131-4.

Etymologisen sanakirjansa alussa Kalevi Koukkunen luettelee joukon tavoitteita, jotka hänellä on kirjaa laatiessaan ollut mielessään. Koska nämä tavoitteet josain määrin poikkeavat etymologisille sanakirjoille yleensä asetetuista, lienee paikallaan luetella ne kokonaisuudessaan, ennen kuin tarkastelen itse teoksen sisältöä. Koukkunen siis toteaa alkusanoissaan halunneensa

- 1) selvittää kansainvälisten vierassanojen alkuperät ja merkitysten ensiesiintymät;
- 2) selvittää kreikan, latinan, ranskan, saksan, englannin, ruotsin ja suomen vierassanojen keskinäiset suhteet;
- 3) selvittää vierassanojen lainatiet: mitä kautta sanat ovat suomeen (Suomeen) tulleet;
- 4) tutkia, kuinka vierassanat ovat suomeen mukautuneet ja suomessa kehittyneet ja erityisesti, millaisia suomennoksia sanoille on vuosisatojen mittaan tarjottu;
- 5) etsiä vierassanojen ensiesiintymät suomenkielisestä tekstistä;
- 6) osoittaa kulttuuriperinnön yhteyksien, mikä seikka hyvin sopii kansainväliseen ja eurooppalaiseen aikaamme;
- 7) laajentaa etymologian tavanomaisista käsitteistä ja tavanomaisista esitystapaa;
- 8) kertoa sanojen vuosittaiset kehityskulut yleistajuisesti, mutta vanhan tieteellisesti;
- 9) virittää harrastusta klassisiin kieliin ja
- 10) herättää rakkautta suomen kieleen ja sen historiaan.

Jos tarkastelemme aluksi viittä ensimmäistä kohtaa, voimme todeta Koukkusen onnistuneen kunnianhimoisissa

Kirjallisuutta

tavoitteissaan yleisesti ottaen varsin hyvin. Vierassanojen erikieliset alkuperät ja niiden ensiesiintymät suomessa ja muissa mainituissa kielissä on tarkkaan ja perusteellisesti dokumentoitu. Vieraskielisten sanakirjojen käyttöön harjaantunut kielenharrastaja tai -tutkija löytää toki helposti kyseisten sanojen merkitykset, käytöt ja etymologiat muualtakin, mutta Koukkusen ansio on mielestäni juuri perusteellisessa esitystavassa; koottuaan tiedot sanojen etymologioista ja ensiesiintymistä muissa kielissä hän liittää näihin sanojen ensiesiintymät suomessa ja niiden mahdolliset suomennokset. Lopputulos on pätevää ja selkeää. Todettakoon kuitenkin, että joidenkin hakusanojen esittely on kohtuuttoman laaja. Palaan tähän kysymykseen tuonnempana.

Eri kielten asiantuntijat ovat tarkastaneet hakusanojen etymologiat. Joitakin mielestäni virheellisinä pidettäviä muotoja tai tulkintoja olen kuitenkin löytänyt.

Hakusanan *aari* kohdalla on viimeisessä esimerkissä harhaanjohtavasti siterattu uutista, jossa viitataan englannin sanaan *acre* 'tynnyrinala'. Englannin *acre* on tietenkin germaanisiperäinen sana (vrt. esim. saksan *Acker*; samaa indoeurooppalaista juurta on myös latinan *ager*), päinvastoin kuin *aari*, joka pohjautuu ranskan *are*-muodon kautta latinan *area*-sanaan, kuten Koukkunenkin esittää. Vastaava englannin muoto on ranskasta lainattu *are*, jonka Koukkunen myös mainitsee, joten ilmeisesti kyseessä on pelkkä lapsus.

Hakusanan *fariseus* kohdalla mainittu alkuperäinen aramealainen muoto *p^erīšajjā* lienee painovirhe; oikea muoto on tietenkin *p^erīshajjā*. Sanan *menu* kohdalla mainituissa esimerkissä *menu gibrier* lienee myös painovirhe; oikea muoto on *menu gibier* ('pikkuriista').

Sanan *labiili* pohjana olevan latinan adjektiivin *lābilis* lähtökohtana on tietenkin latinan kolmannen konjugaation deponenttiverbi *lābī*, eikä ensimmäisen konjugaation *labāre*, kuten Koukkunen väittää.

Koukkunen mainitsee sanan *mitali* (< it. *medaglia* < keskiajan latinan *medālia* < **mediālia*) käännökseenä 'puolikas jostakin vilja- tai nestemitasta', mikä ei varsinaisesti auta ymmärtämään sanan myöhempää merkitystä. Sanaa *medālia* (it. *medaglia*, ranskan *m(e)aille*, prov. *mezalha*) käytettiin keskiajalla merkityksessä 'puolen denierin raha', siis puoli penninkiä eli yksi oboli. Kun kiinnostus antikiviteetteihin ja vanhoihin rahoihin 1300-luvulta lähtien heräsi, tämä sana, joka jo oli jäämässä pois käytöstä, siirtyi tarkoittamaan nimenomaan antiikin aikaisia rahoja. Mitalitaiteen kehittyessä 1400-luvulta lähtien sana sai nykyisen erikoismerkityksensä ja lainattiin muihin eurooppalaisiin kieliin italialaisesta muodosta *medaglia*. Koukkunen mainitsee kyllä italian *medaglian* merkityksenä ennen vuotta 1294 'ropo' mutta ei selkeästi yhdistä tätä merkitystä sanan pohjana olevaan *mediālis* < *medius* -adjektiiviin, jonka hän kääntää ainoastaan 'keskellä oleva', vaikka kyseessä on selvästi merkitys 'puoli'. Mainittakoon, että ranskaan sana *maille* on jäänyt elämään sellaisissa sanonnoissa kuin *il n'a ni sou ni maille* 'hänellä ei ole penniäkään' tai *avoir maille à partir (avec qqn)*, jonka merkitys on 'olla ongelma jnkn kanssa', ts. 'puoli denieriä jaettava'.

Sanan *sekki* taustalla olevan persiankielisen sanan annettu muoto *čək* ei ilman muuta anna kuvaa sanan ääntämisestä, sillä *č*:llä transkriboitua persian *č*-äännettä koskevat foneettiset ohjeet puuttuvat kirjan alusta (s. XVI), missä foneettisia merkkejä esitellään. Sana voitaisiin siis myös transkriboida *ček*, jolloin sanan ääntäminen persiassa kävisi selvemmin ilmi, samoin kuin sen lainautuminen arabiaan muodossa *šakk*. *Kioski*-sanan persiankielinen alkumuoto taas on *kushk*, ei *kūsk*.

Pisin huomautukseni koskee hakusanaa *kitara*, ensinnäkin sen etymologiaa, toiseksi sen muodonmuutoksia eri kielissä. Muinaiskreikan *kithára*-sana ei mitenkään voi olla peräisin persian sanasta *sihtār* (= *setār* 'kolmikielinen'; *sih* ~ *se* =

kolme, *tār* = kieli), joka on nykypersiaa. Sanan alkuperää ei yksinkertaisesti tunneta. Kun *kithāra*, jossa paino oli toiseksi viimeisellä tavulla, lainattiin latinaan muodossa *cithara*, sen alkuperäinen paino siirtyi latinan painosääntöjen mukaisesti yhden tavun taaksepäin. Tähän oli syynä se, että toiseksi viimeisen tavun *a*-vokaali oli lyhyt. Kun *i*-vokaalia edeltävä *k*-äänne myöhemmin koki latinassa äänneellisiä muutoksia ja päätyi lopulta esim. italiassa *ċ*-äänteeseen ja ranskassa *s*-äänteeseen, lopputuloksina olivat sellaiset muodot kuin esim. italian *cetra* ja muinaisranskan *citre*. Näistä oli tuo painoton, toiseksi viimeisen tavun *a*-vokaali kadonnut (1300-luvulta lähtien tavattava ranskan *cithare* puolestaan on oppitekoinen laina latinan *citharasta*). Mitä tulee suomen *kitara*-sanaan, näyttää Koukkusen kokoamien esimerkkien valossa siltä, että sen lopullinen muoto on vakiintunut antiikkisen esikuvan mukaan. Se on kuitenkin selvästi aikojen kuluessa yhdistetty niin alkuperältään roomaaniseen *sitraan* (vrt. yllä) kuin muiden eurooppalaisten kielten kitaraa merkitseviin sanoihinkin, sellaisiin kuin ruotsin *gitarr*, ranskan *guitare* jne. Viimeksi mainittujen sanojen äänneasulle on ominaista toisaalta alkutavun klusiili, toisaalta painon osuminen toiselle, latinan *citharassa* painottomalle ja siksi aiemmin mainituista roomaanisista muodoista kadonneelle tavulle. Tämä osoittaa, etteivät italian *chitarra* ja espanjan *guitarra*, johon pohjautuu ranskan *guitare* (josta edelleen englannin *guitar*), ole voineet kehittyä suoraan latinasta. Latinasta lainattaessa taas äänneyhtymä *ci* tai *ce* mukautettiin roomaanisissa kielissä aina kunkin kielen ääntämykseen. Kyseisten muotojen pohjalla on kyllä sama kreikan *kithara*-sana, mutta uudelleen lainattuna arabiasta, johon se oli omaksuttu kreikasta muodossa *qitāra*. Tämä kehitys on voitu jopa osaksi dokumentoida arabiasta espanjaksi käännettujen tekstien perusteella.

Sanan *posliini* (< it. *porcellana* < *porcella* 'emakko' < *porcus* 'sika; sukupuoli-

lielin') ainoana selityksenä Koukkunen mainitsee yhtäläisyyden toisaalta posliinin pinnan, toisaalta possun ihon tai jopa sukuelimen välillä. Tämä on mielestäni varsin epäluonteva tulkinta. Italian sanaa *porcellana* on käytetty tietyistä kotiloista (Koukkunenkin mainitsee »posliinikotilon»), minkä on selitetty johtuvan niiden emakon sukuelintä muistuttavasta muodosta. Posliinin pinnan voi kuitenkin katsoa muistuttavan enemmän kotiloiden tai simpukoiden sileää, kiiltävää ja läpikuultavaa pintaa kuin possun ihoa tai sukuelintä. Posliinin ainutlaatuisuus muuhun keramiikkaan verrattuna perustuu nimenomaan tuohon simpukamaiseen läpikuultavuuteen, ja juuri siinä todennäköisesti piilee syy siihen, miksi posliini on saanut nimensä simpukoiden ja kotiloiden mukaan. Suurista simpukoista ja kotiloistahan oli myös aikoinaan tapana valmistaa koristeellisia astioita, mikä sekkin on epäilemättä vaikuttanut nimityksen siirtymiseen itse posliiniasiotoita tarkoittamaan.

Hakusanan *algebra* kohdalla Koukkunen mainitsee sanan pohjautuvan arabian *al-djabr*-sanan myöhäislatalaiseen muotoon *algebra*. Kyseessä on tietenkin keskiajan latina, sillä myöhäislaitin kauden katsotaan päättyvän viimeistään Kaarle Suuren aikaan. Vaikka Koukkusen mainitsema al-Khwarizmin teos, jonka nimessä termi esiintyy, oli laadittu jo 800-luvulla, latinaksi sen käänsi Gerhard Cremonalainen vasta 1100-luvulla. Tässä kohden haluaisin puuttua myös eräaseen Koukkusen esitystapaa koskevaan yksityiskohtaan. Hieman epä johdonmukaisesti Koukkunen ei mainitse eräiden vastaavantyyppisten lainasanojen kohdalla lainkaan niiden latinankielistä muotoa, vaikka tällaiset arabiankielisen tieteellisen kirjallisuuden termit tietenkin välittyivät eurooppalaiseen kieliin latinankielisten käännösten kautta. Tällaisia ovat *alchemia* ja *alkoholi*, jotka eivät tule saksaan suoraan arabiasta, kuten Koukkusen esityksestä voisi ymmärtää, vaan latinan välityksellä (muodoista *alcohol* ja *alche-*

Kirjallisuutta

mia ~ *alchimia*). Sellainen on myös *ke-mia*, jonka edestä vain puuttuu arabian määräinen artikkeli *al-* ja jonka kohdalla Koukkunen outoa kyllä nyt mainitseekin vain latinalaisen muodon *chemia*, muttei lainkaan arabiankielistä, mistä voi saada sen kuvan, että sana olisi tullut latinaan suoraan kreikan *khymeia*-muodosta. Vastaavalla tavalla eurooppalaisiin kieliin tulleita sanoja ovat (Koukkusen teokseen sisällyttämättömät) *algoritmi*, *alkali*, *eliksiiri*, *siirappi*, *sooda* ja *talkki*.

Kyse on luonnollisesti esityskonventiosta; ei ole tietenkään vääriä sanoja, että eurooppalaisten kielten algebraa, alkemiaa, alkoholia jne. merkitsevät sanat pohjautuvat tiettyihin arabian sanoihin (näinhän asia suppeissa etymologisissa selvityksissä usein esitetään), mutta jos jossain tapauksessa otetaan esille myös latinankielinen välivaihe, tulisi näin mielestäni tehdä johdonmukaisesti. Tämä olisi myös kieli- ja kulttuurihistoriallisesti täsmällisempää ja muistuttaisi siitä vuosisatojen ajan vallinneesta tilanteesta, jossa varsinainen tieteellinen kirjallisuus oli Euroopassa täysin latinankielistä. Tieteellisistä teksteistä luonnollisesti lainautui sanoja myös ns. kansankieliin. Tämä ei koske ainoastaan edellä mainitun tyyppisiä termejä, vaan myös tieteelliseen esitystapaan liittyviä sanoja, kuten *konkreettinen* tai *abstraktinen*, joiden nykyinen merkitys vakiintui nimenomaan keskiajan yliopistolaitoksen piirissä (ja joista viimeksi mainitun kohdalla Koukkunen mainitseekin keskiaikaisen käytön). Keskiaikaisia muodosteita ovat edelleen (Koukkusen teokseen sisältyvistä sanoista) *koordinoida*, *laboratorio*, *reaalinen* ja *realiteetti*, *relevantti*, *sensatio*, *sihteeri* (< *secretarius*) ja *tentti*. Näiden kohdalla ajoitusta ei mainita. Sen enempää sanojen historian kannalta kuin kulttuurihistoriallisestikaan ei ole yhdentekevää, milloin sana on muodostettu tai milloin se on saanut selvästi uuden merkityksen. Nykyajan Eurooppa ei ole ainoastaan antiikin vaan myös keskiajan perillinen.

Edellä mainitsemani seikat ovat tietysti lähinnä yksityiskohtia, jotka eivät sinänsä vähennä teoksen arvoa. Vakavin kritiikkini koskee Koukkusen mainitsemia tavoitteita 6 ja 7, joissa viitataan toisaalta kansainväliseen aikaamme, toisaalta etymologian käsitteen laajentamiseen. Koukkunen esittelee 618 sivulla 1 000 hakusanaa, mikä merkitsee keskimäärin 2/3 sivua sanaa kohti. Jotkut hakusanat saavat kuitenkin huomattavasti pitemmän käsittelyn. Perustana sanaanvalinnoilleen Koukkunen mainitsee (s. VII) *Nykysuomen sivistyssanakirjan* (1973), *Suomen kielen taajuussanaston* (1979) sekä »oman kokemuksensa vierassanoista». En tiedä, mitä hän tarkoittaa viimeksi mainitulla. Joka tapauksessa kyseessä näyttävät olevan täysin subjektiiviset valinnat.

En ole perehtynyt Koukkusen mainitsemaan taajuussanastoon, mutta tuntuu vaikealta uskoa, että esim. *georgiini* ~ *joriini* olisi suomalaisten keskuudessa vaikkapa *kahvia* yleisempi sana. Koukkunen käsittelee kyllä sanat *suklaa* ja *samppanja*, mutta esim. *kahvi*, *tee*, *kaakao* ja *viini* puuttuvat. Vastaavia esimerkkejä on paljon: *sortsit* ovat päässeet mukaan, *farkut* eivät jne. Varsinkin sotilasarvot ja kielitieteelliset termit ovat olleet Koukkusen suosiossa ja saaneet laajan käsittelyn osakseen.

Poimiessani päivän lehdestä umpimähkään vierassanoja totesin mm. seuraavien mielestäni varsin tavallisten sanojen puuttuvan kirjasta: *posti*, *linja*, *tariffi*, *promille*, *almanakka*, *aids*, *desibeli*, *observatorio*, *planetaario*, *salmonella*, *afasia*, *intellektuelli*, *fundamentalismi*, *evolutionismi*, *mikro*, *makro*, *perestroika*, *tulli*, *messu*, *tupakka*, *muslimi*, *moskeija* jne. Luetteloa voisi jatkaa pitkään. Ehkä täysin kattavaa sanakirjaa ei ollut mahdollista laatia. Silti ihmettelen, miksi juuri monet uudet ja aikaansa seuraavaa lukijaa kiinnostavat ilmaisut puuttuvat Koukkusen teoksesta. Ihmettelen myös Koukkusen laveaa esitystapaa. Mielestäni etymologian käsitteen laajentaminen tässä määrin on tarpeetonta; historialli-

set selostukset joidenkin ilmiöiden tulosta Suomeen voivat olla kiinnostaviakin, mutta ne olisi syytä esittää toisenlaisessa yhteydessä. Tarkoitan nyt sellaisia hakusanoja kuin *auto, bussi, filmi, lotto, missi, olympialaiset, stadion, televisio* tai *vesa*, joista kukin saa osakseen puolesta-toista kolmeen sivua, tai *metri*, jota käsitellään peräti kuudella sivulla. Etymologisen sanakirjan tarkoituksenaan on ensisijaisesti antaa tietoa sanojen etymologiasta, ei niinkään itse ilmiöiden historiasta. Muita melkoisesti tilaa saaneita hakusanoja ovat esim. *haaremi* ja *eunukki* (keskiaikaisine arabiankielisine eunukki-nimityksineen kun taas sana *muslimi* ei edes mainita), edelleen *lesbo, homoseksuaalinen* (3 s.), *kondomi, playboy, alkoholismi* ja *rock and roll*. En tiedä, onko tekijä arvellut tällaisten sanojen vetoavan ns. tavalliseen yleisöön, mutta on vahinko, että niiden käsittelyn laajentaminen on tapahtunut monien sekä vanhojen että uusien tai muuten tärkeiden, kansainväliseen ja eurooppalaiseen aikaamme kiistatta kuuluvien sanojen kustannuksella. Rajoittamalla monien hakusanojen saamaa osuutta mukaan olisi mahtunut paljon muutakin aineistoa.

Vaikka omasta puolestani harmittelen sitä, ettei Koukkusen *Vierassanojen etymologinen sanakirja* laveasanaisuutensa vuoksi ole kattavampi, katson sen silti olevan hyödyllinen ja antoisa teos. Se avaa laajan näkymän sanojen kiehtovaan ja usein monimutkaiseen historiaan ja herättää varmasti lukijassaan kiinnostusta niin suomen kieleen kuin klassisiin ja muihinkin kieliin.

LEENA TALVIO

Kirjallisuutta

jolloin Agricolan teosten suomennosteks-
tejä pidettiin Agricolan yksin kääntäminä.

Mutta Vanhan testamentin summaarioi-
den kääntäjänä Heininen selvästi pitää vain
Mikael Agricolaa. Mahdolliset suomentaja-
kumppanit on häivytetty taustaan myös sil-
loin, kun Heininen puhuu Vanhan testa-
mentin kirjojen käännöksistä. Kun Agri-
colan 1550-luvulla julkaisemien Vanhan
testamentin suomennosten kieli poikkeaa
merkittävästi Uuden testamentin kielestä ja
sen jälkipuoliskon kieli puolestaan evanke-
liumien kielestä, herää epäily, että Agri-
colan kumppaneiden osuus voi olla joissakin
käännösteksteissä suurempi, joissakin vä-
häisempi ellei olematon. Mutta missä? On-
gelmavyöhydin selviämistä saattaa nyt osal-
taan helpottaa tämä Heinisen julkaisu. Täl-
laisia tutkimuksia sopivasti hyödyntämällä
voidaan ehkä paljastaa syitä Agricolan teos-
ten kielen vaihteluun. Vaikkei palapelin ar-
voitus ratkeakaan, kasvaa varmojen palas-
ten suhteellinen osuus.

Kun toiset summaariot on käännetty la-
tinasta ja toiset saksasta, on myös vanhan
kirjasuomen syntaksin ja sanaston tutki-
joille tässä tarjolla hyvää vertailuaineistoa.
Suomennoksissa ilmenevät lähdetekstin la-
vennukset ja tiivistykset ovat niin ikään
kiintoisia.

Pieni kommentti sivulle 121, missä Hei-
ninen käsittelee Agricolan luomukseksi us-
komaansa sanaa *wastaluku*. Se esiintyy Joe-
lin 1. luvun summaariossa saksalaisen teks-
tin suomennoksessa: *da ein Jar nach dem
ändern ein neue Plage komet* – –. Käännös:
*cussa woosi wodhelta, wastaluku waiua ta-
pactu* – –. Agricolan tekstin *wastaluku*-sa-
nassa täytyy olla jokin korjaamatta jäänyt
kirjoitus- tai painovirhe. Yhdyssana *wasta-
luku* on tässä tekstiyhteydessä käsittämätön
ja Agricolan kielessä muutenkin mahdoton.
Hänen aikansa kielessä *vasta*-alkuinen
yhdyssana on usein *vast*-alkuinen, esimer-
kiksi UT 639 (Hepr. 6) »Jos he poislangeuat
(ia *wastudhest* itze heillens sen lumalan
Poiän ristinnaulitzeuat, ia pilcana piteuet)
ette ne pidheis *wastalgusta* wdhistettaman
Paranoxeen». Tämä *wast/algusta* merkitsee
suunnilleen 'toistamiseen, toistuvasti', mikä

sopii hyvin Joelin summaarioonkin. *Wasta-
luku*-sanan asemesta olisi kai pitänyt olla
wast/alkuun tjs.

Esitän lopuksi luettelon suomenkielisissä
summaarioissa huomaamistani sitaattivir-
heistä: s. 29 (Jes. 8): *nuctele ne Vskottomat
henen Canssans seas*; s. 31 (Jes. 29) *Ellei
te tadho*; s. 37 (Jes. 56) *Seurakundan*; s. 46
(Jer. 20) *me ylenannetam* (loppu-*m*:ää on
turha pitää painovirheenä); s. 65 (Aam. 2)
Rahan ia *Hywyden*; s. 68 (Aam. 5) Iumala
sääsi *Palueluxens*; *Ahneudhen* cautta; s. 69
(Aam. 6) *hauaitzemata*; s. 73 (Ob.) *Muca-
laisten*; s. 78 (Miika 1) *Torusarna*; s. 83
(Miika 6) *On* sangen ialo; poluia notkista,
Päät callista; s. 87 (Nah. 3) *caiketin*; s. 88
(Hab. 1) *raskautiir*; s. 89 (Hab. 2) *hen lupa-
pi*; s. 91 (Hab. 4) *sen Fangiuxen*; s. 103
(Sak. 11) *peningijn*; *Iwtailda*; s. 107 (Sak.
14) Oliun *Meeste*; *vscossa* (Profeetat-kirjas-
sa vain tässä *c*:llisenä, muuten aina *vsko*).

Simo Heinisen tutkimus on erittäin huo-
lellista. Hänellä on myös hyviä apulaisia.
Taulukot ovat selkeitä, viittaukset lähteisiin
tarkkoja ja hyödyllisiä, niin kuin hänellä
aina. Ei ihme, että vanhan kirjasuomen
tutkijat luottavat Heinisen tekstiin ja sen
taustatyöhön. Toivottavasti hänkin vähitel-
len saa takaisin uskonsa siihen, etteivät hu-
manistit ole kokonaan unohtaneet Agri-
colan kielen tutkimusta.

SILVA KIURU

Uralilaisen kielentutkimuksen bibliografia

*Bibliographia Studiorum Uralicorum 1917–
1987. Uralistiikan tutkimuksen bibliografia.
Bibliography on Uralic Studies. III. Kieli-
tiede. Linguistics.* Toimituskunta MAIJA
LÄNSIMÄKI (päätoim.), MAIRE AHO, ARNE
HEDMAN, ANNA-LIISA KRISTIANSSON-SEP-
PÄLÄ ja PIRKKO KUUTTI. Suomalaisen Kir-
jallisuuden Seuran toimituksia 494. Helsin-
ki 1991. 728 s. ISBN 951-717-665-1.